

3.8. Наукова дипломатія як ціннісний чинник розвитку і стабілізації міжнародних відносин в умовах глобалізації

Домінуючими тенденціями сучасного суспільного розвитку є інтеграція інтелектуальних потенціалів та технологій. Сукупні зусилля вчених різних країн значно розширюють межі пізнання. Тенденція зростання міжнародного науково-технічного співробітництва є найбільш характерною ознакою сучасної науки і важливим інструментом її глобальної інтернаціоналізації.

Країни, які володіють достатнім науковим ресурсом, мають додаткові можливості для реалізації своїх інтересів як у межах окремих регіонів, так і в просторі світової політики загалом. Особливого значення тут набуває наукова дипломатія, яка, з одного боку, забезпечує національні інтереси держави через використання широкого спектру класичних і специфічних зовнішньополітичних дій, що визначають перспективи і статус держави на міжнародній арені, а з іншого – створює додаткові засоби протидії глобальним викликам сьогодення.

В умовах домінування глобалізаційних процесів та зростання

взаємозалежності між країнами актуалізується значимість наукової компоненти в процесах світогосподарських трансформацій, яка обумовлює виникнення нових імпульсів дипломатизації міжнародних відносин. Наявні науково-технічні зв'язки між країнами у просторі та часі змінюють цілі традиційної дипломатії, урізноманітнюючи її функції.

В наукових виданнях все частіше досліджуються специфічні різновиди дипломатії: економічна, торговельна, енергетична, соціальна, інформаційна, культурна тощо. Лише порівняно нещодавно предметом вітчизняного наукового дискурсу стала тема наукової дипломатії, щоправда в контексті концепції «м'якої сили», що розглядається в роботах М. Г. Капітоненка, О. В. Левченка, Ю. П. Мателешка, І. М. Ветринського.

Проблемам наукового виміру політики загалом, а також місця наукової дипломатії у сфері зовнішньої політики присвячено праці М. Д. Романової, С. В. Букалової, П. Беркмана, Р. Холта, В. Турекяна. Про зарубіжний досвід використання та впровадження наукової дипломатії йдеться в роботах М. В. Силантьєвої, О. М. Харитонової, Р. О. Райнхардта, К. А. Ібрагімової.

Попри те, що сучасні наукові дослідження у сфері міжнародних наукових відносин є досить багатограними, питанням міждержавної співпраці у формі наукової дипломатії, особливостей її провадження, удосконалення практики взаємоприйнятних політичних і економічних рішень країн через застосування наукової дипломатії у вітчизняному науковому дискурсі приділяється недостатньо уваги. Водночас ця проблематика актуалізується через нагальну потребу в посиленні наукової дипломатії у зовнішній політиці України внаслідок задекларованого курсу інтеграції до європейського та світового наукового простору.

Щоб зрозуміти практичну цінність застосування інструментарію наукової дипломатії у зовнішній політиці держави, доцільно розглянути сучасні теоретичні підходи до змістового наповнення поняття «наукова дипломатія» та її основних складових.

Під науковою дипломатією зазвичай розуміють використання наукового співробітництва між країнами для вирішення спільних проблем і побудови конструктивних міжнародних партнерств. Наукова дипломатія стала загальним терміном для опису низки формальних або неформальних науково-технічних обмінів. Важливо зазначити, що не існує уніфікованого підходу до трактування чи визначення такої форми міжнародної взаємодії.

Напрями наукової дипломатії, що вже стали «класичними», – наукова інформаційна підтримка зовнішньої політики (наука в дипломатії – *science in diplomacy*); сприяння міжнародному науковому співробітництву (дипломатія для науки – *diplomacy for science*); використання наукового співробітництва для поліпшення відносин між країнами (наука для дипломатії – *science for diplomacy*) – були сформульовані в доповіді за підсумками конференції «Нові горизонти наукової дипломатії», організованій Американською асоціацією сприяння розвитку науки спільно з Королівським науковим товариством (Велика Британія) в червні 2009 р.¹⁶³.

До моменту виникнення поняття «наукова дипломатія» подібні ініціативи в США часто називали «розумною силою» або «м'якою силою». Термін «м'яка сила» запровадив у 1990 р. професор Гарвардського університету Джозеф Най у своїй книзі «Покликаний до лідерства: змінювана природа американської могутності», під яким розуміється здатність держави домагатися своїх цілей за рахунок привабливості власної культури, суспільно-політичних цінностей – на противагу «жорсткій силі», ґрунтованій на військовому і економічному тиску¹⁶⁴.

У 2017 р. радники з питань науки міністрів закордонних справ США, Нової Зеландії, Великої Британії та Японії сформулювали поняття наукової дипломатії як дій, спрямованих на безпосереднє просування національних

¹⁶³ New frontiers in science diplomacy [Electronic resource] / London: Royal Society and the American Association for the Advancement of Science, 2010. 32 p. URL: <http://royalsociety.org/policy/publications/2010/new-frontiers-science-diplomacy> (дата звернення 18.05.2019)

¹⁶⁴ Nye Joseph. Bound to lead: the changing nature of American power. NY.: Basic Books, 1991. 336 p.

потреб країни; дій, спрямованих на вирішення транскордонних інтересів; дій, спрямованих на задоволення глобальних потреб та завдань¹⁶⁵.

Під науковою дипломатією розуміють сьогодні також глобальний сервіс, який повинен використовувати наукове співробітництво між народами задля вирішення спільних проблем та для створення конструктивних міжнародних партнерських відносин¹⁶⁶.

Пол Беркман, який займається вивченням наукової дипломатії, вважає, що довіра і успішна взаємодія серед вчених різних країн спричиняє виникнення хвилеподібного «ефекту доброї волі», а наукова дипломатія пропонує унікальну можливість для побудови спільного майбутнього¹⁶⁷.

Окреслюючи змістове навантаження наукової дипломатії, окремі дослідники, наприклад, М. Д. Романова¹⁶⁸ правильно зазначають, що це поняття містить усі ознаки класичної дипломатії, будучи одним з основних засобів реалізації завдань і цілей зовнішньої політики держави. Разом з тим, наукова дипломатія наділена й специфічними рисами, відображаючи тісну взаємодію зовнішньополітичних державних структур з науковими організаціями та установами, їхню активну роль на міжнародній арені в статусі самостійних акторів. У цьому разі їх сприймають не лише як інструменти провадження зовнішньої політики держави, а й як засоби регулювання міжнародних відносин.

Виокремлюючи певні особливості дипломатичної діяльності в науковій сфері, слід пов'язувати це питання з безпековим фактором, оскільки національна безпека держави значною мірою залежить від її

¹⁶⁵ Gluckman P. D, Turekian V., Grimes R. W., Kishi T. Science diplomacy: a pragmatic perspective from the inside [Electronic resource] // Science & Diplomacy. Vol.6. No.4 (December 2017). URL: <http://www.sciencediplomacy.org/article/2018/pragmatic-perspective> (дата звернення 18.05.2019)

¹⁶⁶ Fedoroff N. V. Science diplomacy in the 21st century, Cell [Electronic resource] / Vol.136. issue1. 2009. January 9. P. 9-11. URL: <https://www.cell.com/action/showPdf?pii=S0092-8674%2808%2901636-X> (дата звернення 18.05.2019)

¹⁶⁷ Berkman P. A. Could science diplomacy be the key to stabilizing international relations? [Electronic resource] // The Conversation US. 2018. June 12. URL: <https://www.scientificamerican.com/article/could-science-diplomacy-be-the-key-to-stabilizing-international-relations/?redirect=1> (дата звернення 18.05.2019)

¹⁶⁸ Романова М. Д. Научная дипломатия: измерения и практики [Электронный ресурс] // Наука. Инновации. Образование. 2017. №1 (23). С. 42. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnaya-diplomatiya-izmereniya-i-praktiki> (дата звернення: 24.04.2019)

інтелектуального та науково-технічного потенціалу.

Провідні наукові організації, які реалізують стратегічні для національних інтересів держави цілі у науково-технічній сфері, спільно з фаховими дипломатами закладають основу для реалізації наукової політики держави на міжнародній арені. Архітектура такої політики залежить від співпраці дипломатичних структур та наукових установ і центрів у сферах обміну науково-технічною інформацією, здійснення спільних досліджень, аналітичної роботи, реалізації спільних наукових програм тощо.

Отже, наукова дипломатія набуває все більшого значення для вирішення глобальних проблем, працюючи над реалізацією двох груп завдань – класичних і новітніх, зумовлених як динамізмом науково-технічного прогресу у XXI ст., так і наявними викликами та потенційними загрозами.

Наука як інструмент дипломатії та одна зі складових «м'якої сили» використовувалася протягом кількох десятиліть в багатьох країнах світу. Значний досвід застосування «м'якої сили» напрацьований провідними країнами світу, зокрема, США, Європейським Союзом, Китаєм.

Одним з перших починань у цьому напрямі було створення в 1931 р. Міжнародної ради наукових союзів, сьогодні – «Міжнародна наукова рада» (International Science Council, ISC), – ресурси та інструменти якої спрямовані на розвиток наукових розв'язань світових проблем. Фундаментальним принципом Міжнародної ради з науки є універсальність науки, який підтверджує право і свободу вчених об'єднуватися в міжнародній науковій діяльності безвідносно до таких факторів, як етнічна приналежність, релігія, громадянство, мова, політичні переконання тощо.

Яскравим прикладом ефективності та дієвості інструментів наукової дипломатії є цивільні наукові обміни між США і Радянським Союзом протягом усього періоду холодної війни та заснування Фонду цивільних досліджень і розвитку США (U.S. Civilian Research & Development

Foundation, CRDF), пізніше CRDF Global – приватної некомерційної організації, створеної спочатку для сприяння двосторонньому співробітництву між США і новими незалежними державами колишнього Радянського Союзу. CRDF Global і сьогодні продовжує практику наукової дипломатії в своїй роботі з просування наукової дипломатії шляхом проведення конференцій, круглих столів та наукових програм.

Іншим прикладом наукової дипломатії може слугувати Європейська організація з ядерних досліджень (European Organization for Nuclear Research, CERN) – міжнародний дослідницький центр європейської спільноти, найбільша у світі лабораторія фізики високих енергій. До складу цієї впливової міжнародної організації входять 23 держави-члени, 5 держав-асоційованих членів, серед яких і Україна, а також країни, що мають статус спостерігача. Загалом до діяльності CERN у тій чи іншій формі залучені біля 80 країн. Сьогодні на експериментальному обладнанні CERN працює близько 12000 дослідників із більш ніж 600 наукових центрів і університетів – це половина всіх фізиків-дослідників мікросвіту.

Маніфест Рассела-Ейнштейна – антивоєнний заклик, написаний Альбертом Ейнштейном та Бертраном Расселом і підписаний одинадцятьма видатними вченими в 1955 р., став початком зародження Пагуошського руху учених за мир, роззброєння та міжнародну безпеку, за запобігання світової термоядерної війни та наукову співпрацю. Участь у цьому русі провідних вчених світу змушує уряди держав дослухатися до їх думки, а заходи, які пропонуються його учасниками у справі підтримання миру, знаходять відображення в офіційних міжнародних домовленостях.

Наукова дипломатія отримала потужного поштовху до розвитку після закінчення холодної війни з ряду причин. По-перше, країни стали активніше конкурувати за рахунок «м'якої сили»; по-друге, посилилася необхідність знаходити рішення у відповідь на глобальні виклики, пов'язані з питаннями клімату, безпеки, охорони здоров'я; і, по-третє, значно зріс вплив

недержавних акторів в реалізації зовнішньої і внутрішньої політики, куди ми відносимо й наукову спільноту.

Сьогодні активну діяльність у сфері наукової дипломатії здійснює Американська асоціація сприяння розвитку науки (The American Association for the Advancement of Science, AAAS) – міжнародна некомерційна організація, зусилля якої спрямовані на сприяння співробітництву між ученими, захисту свободи досліджень, заохочення наукової відповідальності, а також підтримки освіти і науки. Асоціація є потужним науковим співтовариством і видавцем відомого наукового журналу «Science» із щотижневим тиражем понад сто тисяч примірників. На базі асоціації діє Центр дипломатії науки, метою якого є використання науки і наукового співробітництва з метою сприяння міжнародному взаєморозумінню.

Кожна країна виробила свою систему провадження і функціонування наукової дипломатії. Особливий інтерес для України становить європейський досвід використання інструментарію наукової дипломатії з огляду на активізацію євроінтеграційного курсу України, зокрема й до спільного дослідницького простору, а також з огляду на те, що ЄС є активним учасником та донором сьогоднішніх реформ в Україні, значна частина котрих має безпосередній стосунок до наукової сфери.

Наукова співпраця розглядається Європейським Союзом як спосіб розвитку різноманітних зв'язків (людських, політичних, бізнес-орієнтованих) і підтримки їх у тих випадках, коли інші види прямих відносин є проблематичними, а також як спосіб здійснення дипломатії «паралельними засобами»¹⁶⁹.

Наукова дипломатія є важливою складовою європейської дипломатії передусім з огляду на те, що наукові обміни створюють можливості для підвищення обізнаності серед наукової спільноти в третіх країнах про

¹⁶⁹ Science diplomacy [Electronic resource]. URL: // https://eeas.europa.eu/topics/science-diplomacy/41/science-diplomacy_en (дата звернення 18.05.2019)

цінності, бачення та пріоритети ЄС. На посилення зовнішнього виміру наукової та дослідницької політики, а також розробки справжньої та амбітної дипломатії науки спрямована діяльність Європейської служби зовнішніх дій (The European External Action Service, EEAS), що є дипломатичною службою Європейського Союзу. Принципи наукової дипломатії закладені також в основі програми «Горизонт 2020» – найбільшої програми Європейського Союзу, спрямованої на фінансування досліджень та інноваційних розробок.

Офіційні документи Єврокомісії передбачають, що наукова дипломатія використовуватиме міжнародне співробітництво в галузі досліджень та інновацій як інструмент м'якої сили та механізм для поліпшення відносин з ключовими країнами та регіонами, а стабільні міжнародні відносини, в свою чергу, сприятимуть ефективній співпраці в галузі досліджень та інновацій¹⁷⁰.

Концептуальне розширення визначення та застосування наукової дипломатії збігається в часі із зростаючим розумінням того, що наука і техніка лежать в основі багатьох проблем і можливостей, з якими стикаються сучасні суспільства, чи то в якості рушійної сили, чи то – потенційного рішення.

На першій глобальній нараді з наукової дипломатії «Наукова дипломатія ЄС на період після 2020 року», що відбулася в грудні 2018 р. у Мадриді, була підписана «Мадридська декларація про наукову дипломатію», яка спрямована на необхідність зміцнення стратегій і практики наукової дипломатії у всьому світі для підтримки універсальних наукових і демократичних цінностей.

Наукова дипломатія в контексті цієї Декларації розглядається як ряд практик на стику науки, техніки і зовнішньої політики: більш чіткі стратегії наукової дипломатії на національному та наднаціональному рівнях дозволять забезпечити більш ефективне узгодження інтересів і більш ефективну

¹⁷⁰ Enhancing and focusing EU international cooperation in research and innovation: A strategic approach [Electronic resource]. URL: // https://ec.europa.eu/research/iscp/pdf/policy/com_2012_497_communication_from_commission_to_inst_en.pdf (дата звернення 30.04. 2019)

координацію ресурсів¹⁷¹.

Економічна, політична і релігійна «турбулентність», яку переживає сьогодні сучасний світ, висуває нові вимоги перед науковою дипломатією. Адже, як зазначав колишній Генеральний секретар ООН (1997-2006 рр.) Кофі Аннан, «95% нової науки в світі створюється в країнах, де проживає всього одна п'ята населення світу»¹⁷².

З іншого боку, існуючі сьогодні ризики пов'язуються також зі стимулюванням трансферу не лише нових, але й застарілих технологій до країн, де їх використання поки що є економічно доцільним¹⁷³. Тому одним з актуальних завдань наукової дипломатії є підтримка нових наукових спільнот тих країн, що знаходяться в процесі побудови власного наукового потенціалу.

Наукова дипломатія покликана допомогти усвідомити сучасні тенденції і зрозуміти проблеми, що стоять на шляху прогресу, а це, у свою чергу, потребує більшого визнання наукових рушійних сил нової дипломатії¹⁷⁴.

Спеціалісти у галузі наукової дипломатії переконані, що країни повинні використовувати одну зі своїх найкращих валют – науку – для реалізації цілей зовнішньої політики, а термін «scientopolitics» повинен стати частиною лексикону дипломатії¹⁷⁵. Ще у 1999 р. Національна академія наук США прийшла до висновку, що тринадцять з шістнадцяти цілей зовнішньої політики США пов'язані з наукою та технологіями¹⁷⁶.

¹⁷¹ The Madrid declaration on science diplomacy [Electronic resource]. URL: <https://www.s4d4c.eu/s4d4c-1st-global-meeting/the-madrid-declaration-on-science-diplomacy/> (дата звернення 08.05.2019)

¹⁷² Zewail Ahmed H. Science in diplomacy, Cell. [Electronic resource] / Vol.141. issue 2. 2010. April 16. P. 204-207. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0092867410003764>

¹⁷³ Бохан А. Інтегратори екологічної дипломатії // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2016. № 5(109). С. 25.

¹⁷⁴ Holt Rush. Scientific drivers for diplomacy [Electronic resource] // Science & Diplomacy. Vol.4. No.2 (June 2015). URL: <http://www.sciencediplomacy.org/perspective/2015/scientific-drivers-for-diplomacy> (дата звернення 08.05.2019)

¹⁷⁵ Див.: Zewail Ahmed H. Зазнач.твір.

¹⁷⁶ Turekian Vaughan, Neureiter Norman. Science and diplomacy: the past as prologue [Electronic resource] // Science & Diplomacy, Vol.1. No.1 (March 2012). URL: <http://www.sciencediplomacy.org/editorial/2012/science-and-diplomacy> (дата звернення 08.05.2019)

У впливових наукових журналах з високим імпаکت-фактором сьогодні нормою є статті з міжнародним співавторством. Так, у науковому журналі «Science», який разом з «Nature» вважається одним з найпрестижніших для публікації результатів досліджень з усіх галузей науки, статті у співавторстві з міжнародними співавторами стали нормою – вони становлять майже 60 % усіх публікацій. У 1992 р. цей показник складав трохи менше 20 %¹⁷⁷.

Наукова дипломатія – новий і прогресивний напрям розвитку системи міжнародних відносин. Розвиток механізмів наукової дипломатії як різновиду публічної дипломатії має стати одним з елементів державної науково-технічної політики нашої країни. Завдання розвитку української науки мають передбачати формування такої моделі міжнародного науково-технічного співробітництва та міжнародної інтеграції в галузі досліджень і технологічного розвитку, яка дозволяє захистити ідентичність вітчизняної наукової сфери та державні інтереси в умовах інтернаціоналізації науки і підвищити ефективність української науки за рахунок взаємовигідної міжнародної взаємодії.

Для нашої країни розвиток наукової дипломатії з огляду на значний науковий потенціал є надзвичайно перспективним напрямом діяльності суспільства, що потребує більш активного пропагування можливостей наукового потенціалу України та активізації роботи з популяризації української науки; залучення міжнародних фондів для реалізації наукових проектів; посилення програм академічної мобільності – обміну вченими та спеціалістами, особливо молодими науковцями та студентами; створення центрів передового досвіду та умов для повноправної участі вітчизняних науковців у міжнародних проектах; розробки послідовної і всеосяжної, а не фрагментарної політики в галузі наукової дипломатії.

Розвиваючи інститут наукової дипломатії, надзвичайно важливо дотримати баланс взаємодії наукової і політичної складових, не допускати

¹⁷⁷ Див.: Holt Rush. Зазнач. твір

застосування політичних інструментів в науковій сфері. Також вкрай важливо, щоб наукові та дипломатичні цілі залишалися прозорими задля уникнення маніпулювання наукою в політичних цілях і недопущення політизації науки.

Консолідовані зусилля профільних державних інституцій, наукових установ та товариств, інших зацікавлених акторів задля реалізації чітко визначених зовнішньополітичних пріоритетів наукової сфери дадуть змогу досягти кількох важливих цілей, зокрема, стати частиною єдиного європейського наукового простору, просувати наукові інтереси України в геополітичній площині та розвивати внутрішній науковий потенціал.